Fonduri arhivistice inedite: răspunsurile la *Chestionarul lingvistic* B.P. Hasdeu

Astrid Cambose*

Keywords: *philology*; *19th century Romanian manuscripts*; *textual criticism*; *critical edition*; *digitalization*

După cum arătam într-un precedent articol (Cambose 2015), răspunsurile manuscrise primite de B.P. Hasdeu la chestionarul lingvistic, etnografic şi mitologic din 1884, pe care îl concepuse în primul rând în vederea a ceea ce se numea în epocă *etnopsihologie* (vezi Muşlea, Bîrlea 1970: 18–20, 43–45) şi abia în al doilea rând ca un instrument de strâns date pentru lingvistica istorică românească, au cunoscut până în prezent numai o repertoriere/tipologizare[1] – concepută de Ion Muşlea, care a realizat cea mai mare parte a lucrării între 1955 şi 1960, şi încheiată de Ovidiu Bîrlea în 1969[2] – şi câteva ediţări selective. O ediţie care include doar textele poetice din manuscrise a fost publicată de Ionel Oprişan în anul 2000 sub titlul *Soarele şi Luna. Folclor tradiţional în versuri* (editorul nu s-a limitat la răspunsurile la *Chestionarul lingvistic*, ci a

* Institutul de Filologie Română „A. Philippide" – Filiala din Iaşi a Academiei Române, Iaşi, România.

1 În articolul semnalat, încercam să sugerăm cât de diferită este o tipologie de materialele care au stat la baza alcătuirii ei: „ar fi utilă o paranteză în care unele exemple din ceea ce *poate oferi* materialul lui Hasdeu cuiva care l-ar studia direct, «cu ochiul liber», să fie prezentate paralel cu ceea ce *oferă* el prin lentila, chiar excelentă, a *Tipologiei* Muşlea–Bîrlea. […] De pildă, citatul amplu, martor pentru expresivitatea textului – care este vehiculul cel mai pertinent al ideilor – şi garant al bunei înţelegeri a faptelor de folclor la care se face referire, este un «lux» a cărui lipsă se simte în orice tipologie; varietatea sintagmelor «poporane» prin care ţăranul creează o inegalabilă terminologie *sui-generis* sărăceşte atunci când materialul este comprimat în sertarele clasificărilor ştiinţifice; se diminuează plăcerea descoperirii detaliilor neaşteptate, vii, a amănuntelor uneori consternante care ţin de caracterul organic al folclorului; unele piese de rezistenţă ale tradiţiei, cum ar fi ceremonialul nupţial sau practicile magice, deşi au parte de adevărate micromonografii în răspunsurile manuscrise, în tiplogie sunt «atomizate» spre a putea fi reduse la componentele lor decontextualizate ş.a. […] Subliniem, o dată în plus, valoarea unei asemenea surse manuscrise – atât de bogată, încât pare (?) inepuizabilă. În fine, este o evidenţă logică faptul că tipologia, ca aparat de trimiteri, implică posibilitatea consultării fizice sau virtuale a volumelor la care se fac referinţele bibliografice" (Cambose 2015: 373, 375).

2 Tipologia de care aminteam are deja două ediţii: Ion Muşlea, Ovidiu Bîrlea, *Tipologia folclorului. Din răspunsurile la* ***Chestionarele*** *lui B.P. Hasdeu*, Bucureşti, Editura Minerva, 1970, şi ediţia a doua revăzută şi întregită de Ioan I. Muşlea, cu un cuvânt-înainte de Ion Taloş, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2010.

BDD-V4921 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

preluat texte şi din alte materiale hasdeene). În acelaşi an, Lia Stoica Vasilescu a publicat selectiv bucăţi în proză din răspunsurile la *Chestionarul lingvistic* în volumul B.P. Hasdeu, *Basme populare româneşti* (la fel, ediţia cuprinde şi texte din alte surse). Fragmente sau microfragmente din răspunsurile la *Chestionarul lingvistic* au mai fost editate de filologi, mai ales cu ocazia elaborării dicţionarelor, după cum urmează: de B.P. Hasdeu însuşi, în *Etymologicum Magnum Romaniae* (ediţia princeps, 4 volume, 1886–1898), de Grigore Brâncuş, în ediţia revizuită a *EMR* (3 volume, 1972–1976, ediţie reluată în 1998 şi în 2013), de Sextil Puşcariu, în *Dicţionarul Academiei* şi ulterior de colectivele care au preluat lucrul la *DLR*. Se impune, desigur, un exerciţiu comparativ al versiunilor din manuscrise faţă de modurile în care autorii enumeraţi au transcris şi editat fragmentele selectate de ei; în acest sens, cea mai utilă comparaţie ar fi între felul cum transcriu B.P. Hasdeu, Sextil Puşcariu şi Grigore Brâncuş aceleaşi (micro)fragmente. Ea nu va face, însă, obiectul paginilor de faţă.

În toate cazurile enumerate mai sus a fost vorba, după cum putem constata, de o *selecţie* sau *excerptare* a materialelor din manuscrise după anumite criterii editoriale. O ediţie integrală nu există până astăzi, deşi au trecut 130 de ani de la adunarea acestor materiale, considerate „cel mai important fond folcloric manuscris din cultura noastră" (Muşlea, Bîrlea 2010: 25). Faptul se datorează, desigur, atât cantităţii răspunsurilor manuscrise (legate în 19 volume, format mare, având, după caz, de la 300 la 650 de file utilizate recto-verso, totalizând peste 8500 de pagini scrise propriu-zise), cât şi dificultăţilor de editare generate de coexistenţa între aceleaşi coperte a câtorva sute de autori (respondenţi) cu niveluri de instrucţie diferite, cu graiuri diferite, cu maniere (orto)grafice diverse, care încercau să pună în pagină informaţii culese de la ţărani din varii regiuni ale României – totul „amprentat" de instabilitatea ortografiei şi ortoepiei sfârşitului de secol XIX, când alfabetul latin era un instrument lingvistic încă insuficient stăpânit de majoritatea respondenţilor lui Hasdeu, şi de pretenţia acestuia din urmă ca informaţiile să-i fie livrate în forma lor cea mai autentică, inclusiv din punct de vedere fonetic. Transcrierea şi mai ales stabilirea textelor se anunţă, în aceste condiţii, a fi foarte dificile.

În anul 2016, Institutul de Filologie Română „A. Philippide" din Iaşi a asumat proiectul realizării unei ediţii critice integrale a răspunsurilor la *Chestionarul lingvistic* al lui B.P. Hasdeu. Ceea ce apărea în comunicările noastre din 2015 şi 2016 ca un deziderat se conturează acum ca un proiect realizabil, deja trecut de prima etapă (fotografierea materialelor şi arhivarea digitală a fotografiilor). Estimările iniţiale s-au dovedit apropiate de realitate: sunt în jur de 8500 de pagini scrise şi 9000 de fotografii – dacă aici apare o nouă aproximaţie, aceasta se datorează faptului că în cazul unora dintre filele greu lizibile, grav deteriorate sau neconvenabil legate în cotor s-au făcut câte două fotografii, din unghiuri diferite, ca să permită cuprinderea vizuală a unui procent cât mai mare din textul scris.

BDD-V4921 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

În 2016 am început transcrierea şi actualizarea materialelor din *ms. rom. BAR 3418*, concomitent cu o documentare specială cuprinzând ediţii critice de texte de secol XIX, ediţii filologice de folclor literar, lucrări de lingvistică şi dialectologie istorică, dicţionare, atlase lingvistice ş.a.; simultan cu transcrierea materialelor se alimentează lista de cuvinte/forme rare şi glosarul ediţiei. Din multitudinea dicţionarelor, altele decât cel de referinţă (*Dicţionarul Limbii Române*), se impune folosirea preferenţială a *Dicţionarului universal al limbii române* din 1896, al lui Lazăr Şăineanu, care are avantajul de a fi cel mai apropiat de perioada redactării răspunsurilor la *Chestionarul lingvistic* şi de a fi beneficiat de aprecierea entuziastă alui Hasdeu însuşi, inclusiv în calitate de prefaţator.

Ediţia răspunsurilor la *Chestionarul lingvistic* vizează o cât mai potrivită abordare a acestora. Pentru contextualizare, este necesară mai întâi o schiţă a peisajului filologic al sfârşitului de secol XIX, când îşi elaborau respondenţii lui Hasdeu materialele. Alfabetul latin era numit, în anii 1880, „alfabetul adoptat". El era obligatoriu, dar punea serioase probleme de scriere chiar şi învăţaţilor vremii. Scrierea fonetică (cu alfabet latin) era asimilată principial celei chirilice şi reprezenta tendinţa novatoare, în vreme ce Academia moştenea o lungă tradiţie latinizantă. Erudiţii se înfruntau copios în bătălia ortografică etimologico-fonetică[3]. Rezultatul acestor tulburări a fost o nesiguranţă generalizată cu privire la forma scrisă a limbii. Astfel, *principiul fonetic* şi cel *etimologic* îşi creau, pe rând, adepţi şi oponenţi care schimbau uneori taberele (cum a făcut-o, de altfel, şi Hasdeu). Dacă teoria era instabilă, în practică, tipăriturile care promovau teoriile lingvistice în vogă se resimţeau şi ele de pe urma instabilităţii ortografice, fiind greu de descifrat la o primă privire. Pentru exemplificare, citäm *tale quale* un fragment:

> Ua limba se scrie dupo principiulu foneticu, candu fia-care sunetu distinsu ce se aude in pronuntia se esprime in scrissu prin unu semnu, prin ua littera speciale; ero[4] dupo cellu etimologicu, candu accellu-a-si semnu sau littera serve spre a desemná mai multe sunete, dupo positiunea ce occupa in formarea unui cuventu, luandu-se de base derivatiunea accellui cuventu si regul'a grammaticale la care este suppusu. […] Precumu nu se pote scrie numai puru fonetice, totu assemene-a si etimologismulu nu pote fi unic'a norma a scrierii limbei Române (Popilianu 1876: 3,8).

În 1881 – cu numai trei ani înainte de lansarea *Chestionarului lingvistic* hasdean – se publicau „primele reguli ortografice[5] ale Academiei Române,

[3] „Pentru câţiva învăţaţi, nu ne este permis a încătuşa şi a lega libera întrebuinţare a alfabetului. […] O singură obiecţiune serioasă: că dacă vom scrie aşa cum vorbim, atuncea cădem în cellalt estrem, adică în dialectică" (Gaster 1885: 41, 42).

[4] *Iară.*

[5] „Publicându-şi în 1881 întâia ortografie oficială, Academia Română înţelegea să facă o primă ruptură cu latinismul care stăpânise timp de un deceniu şi jumătate spiritele celor mai mulţi membri ai săi. Declinul şi stingerea latinismului este unul dintre momentele cele mai importante pe care le consemnează cultura română în ultimele decenii ale secolului trecut.

BDD-V4921 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

menite să ducă la unificarea aspectului *scris* (subl.n.) al limbii literare" (Gheţie 1978: 20). Aşadar, nici măcar *limba literară* nu era fixată şi nu era uşor de redat în scris la acel moment. Cu atât mai mare era dificultatea de a atinge standardele lui Hasdeu, care le cerea respondenţilor săi să redea aspectul *vorbit*, adică să transcrie *fonetic* limba *ţăranilor*[6]. Fiecare dintre respondenţii lui Hasdeu trebuia, pur şi simplu, să reia pe cont propriu lupta pe care Titu Maiorescu o dusese cu puţin timp în urmă, în anii 1860, când imaginase o primă formă, aproximativă, a sistemului general de redare cu alfabet latin a unei limbi până atunci transpusă prin slove chirilice. Fiecare învăţător, fără a fi un Maiorescu (adică fără instrucţia şi calităţile excepţionale ale criticului junimist), trebuia să caute *ad-hoc* modul grafic de a reda nişte cuvinte pe care la şcoală nu le preda şi care, mai mult, erau chiar acele cuvinte pe care Academia se străduia, prin eforturile lui Hasdeu, să le afle din gura poporului şi să le tezaurizeze[7]. Respondenţii aveau deci sarcina deloc uşoară de a imagina, adeseori în premieră, forma grafică a unor cuvinte, expresii şi enunţuri care circulau numai oral. Cu atât mai greu de făcut era acest lucru, cu cât graiul răspunsurilor *Chestionarului* era mai intim, mai regional, mai expresiv. Tocmai ceea ce căuta Hasdeu – „fântânele" limbii vii a poporului – era cel mai greu de gestionat în scris pentru nişte oameni de multe ori educaţi în şcoala veche, obişnuiţi cu tipărituri şi cu manuscrise chirilice (cum erau în special preoţii respondenţi), iar alteori stângaci mânuitori ai unui condei nu prea încercat. Rusticitatea şi urbanitatea au fost, cum se ştie, tendinţe antagonice pregnante în limba română a sfârşitului de secol XIX. Or, Hasdeu le cerea informatorilor săi – majoritatea utilizatori ai *scrierii etimologice* la modă în epocă – să redea *fonetic* cât mai autentic acel *sermo rusticus* pe care lingvistul l-ar fi putut asculta pretutindeni în jur în acel moment, cu condiţia să aibă deprinderea acestui fel de observaţie/ascultare; orientaţi însă, prin educaţie şi prin aspiraţiile personale, spre *urbanitate*, intelectualii de la sate deveniţi peste noapte „colegi" ai lui Hasdeu – cum îi numea el, cu intenţia de *captatio benevolentiae* – sigur că nu s-au putut achita decât imperfect de sarcina impusă. Ion Gheţie a ilustrat în *Istoria limbii române literare* manierismul lingvistic, hipercorectitudinea, grafiile ezitante, şovăirile morfologice, fonetismele neologice, barbarismele şi alte inconsecvenţe lingvistice generale care se regăsesc şi în răspunsurile la *Chestionarul lingvistic* hasdean. Preluăm aici doar un exemplu:

„Modelului latin i se substituie modelul muntenesc, care începuse să se impună, în unele cazuri, încă din anii 1860–1880" (Gheţie 1978: 188).

6 „Această apăsare asupra graiului sătesc era un fel de protestare în contra rătăcirilor latiniste din care se născuse dicţionarul celor doi academicieni, Laurian şi Massim, şi o luptă deschisă împotriva neologismului" (Puşcariu 1932: 6/204).

7 „În tot cursul secolului al XIX-lea se precizează normele supradialectale ale românei moderne. […] Marii noştri scriitori, începând cu Ion Heliade Rădulescu, au un adevărat cult pentru limba textelor vechi şi limba populară, ca variante unitare ale limbii comune, pe care le recomandă ca model" (Gheţie, *op. cit.*: 19).

BDD-V4921 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

> Dezbătute în anii 1880 şi 1881, regulile ortografice ale Academiei sunt publicate în anul 1881 şi declarate obligatorii în şcoli şi în cărţile didactice prin decret regal. […] În concepţia celor care au întocmit ortografia din 1881 (şi în fruntea lor se afla Titu Maiorescu), un cuvânt ca *supăr* urma să fie scris *supĕr*, nu atât pentru că el derivă din latinescul *superare* şi cu scopul de a reproduce cât mai exact etimonul, ci, mai ales, din raţiuni de uniformitate şi consecvenţă formală, *e* fiind sunetul-tip care apare în flexiunea verbului la diverse moduri, timpuri şi persoane (*superi*, *supere*). Vechiul *u* scurt final (*ŭ*) era totuşi menţinut, fiind eliminat abia în 1895. […] Statuând că *ă* trebuie redat prin *ĕ* şi *ă*, ortografia permitea, în fond, unei persoane [care pronunţa *ţăs*] să scrie *ţes*, iar alteia să scrie *ţĕs*, atâta timp cât nu făcea precizări restrictive în exemple sau într-un indice de cuvinte (Gheţie 1978: 192).

Nici în perioada interbelică situaţia nu se stabilizase. Sextil Puşcariu publica în 1936 o listă surprinzătoare de inconsecvenţe lingvistice ale oamenilor de cultură[8], dovedind cât de puţin fixată era şi pe atunci limba română literară, iar în 1938 exprima nevoia stringentă ca

---

[8] Experimental, Sadoveanu, Brătescu-Voineşti, Teodor Naum, Rădulescu-Pogoneanu, C. Marinescu şi P. Grimm, toţi scriitori şi/sau profesori universitari, au fost rugaţi să stabilească forma pe care o consideră corectă pentru o serie de cuvinte. Au rezultat o serie de „şovăiri" (adică opţiuni diferite) pe care Sextil Puşcariu le-a strâns şi comentat:

1. cu privire la accent: formele unanim acceptate *dihór*, *mátur*, *maritím*, *néutru*, dublete sau triplete (*arşiţă/árşiţă*, *legitím/legítim*, *mângăiu/mângâiu/mângâi*, *răzmiriţă/ răsmiriţă/răsmiriţă/răzmiriţă* etc.).

2. cu privire la anumite sunete (fonologie): *a/ă* (*celalalt/celălalt/cellalt*, *painjeniş/păienjiniş/păienjeniş*, *mănăstire/mânăstire*, *măzgăli/mâzgăli/mâzgâli*, *pârău/pârâu*, *păsat/pâsat*, *păstărnac/păstârnac*), *a/e* (*fantazie/fantezie*, *preponderant/preponderent*, *provansal/provensal/proven-ţal*), *ă/e* (*gemăt/gemet* – *geamăt* nu exista ca opţiune, n.m., A.C. –, *lăscaie/lescaie/leţcaie*, *împărechea/împerechia* – *împerechea* nu exista ca opţiune, n.m., A.C. –, *strâmt/strimt*, *întitula/intitula*), *e/i* (*competenţă/competinţă*, *despera/dispera*, *despreţui/dispreţui*, *dumeri/dumiri/domiri*, *reazem/reazim/razim*, *tendenţă/tendinţă*), *ea/a* (*seamă/samă*), *ea/e* (*deapăn/depăn/depen*, *geamăn/gemăn/gemen*, *reavăne/reavene/revene*), *o/u* (*abondent/abundent*, *coloare/culoare*, *aoleu/aoleo/auleu*, *novelă/nuvelă*) ş.a. Alte forme cu vocale şovăitoare: *consimţământ/consimţimânt*, *lacrimă/lacrămă*, *măcieş/măceş*, *merituos/meritos*, *porumbiel/porumbel*, *sălbăticesc/sălbătăcesc*, *uşarnic/uşernic*. Şovăiri de „consonante": *agăţ/acăţ*, *avocat/advocat*, *buget/budget*, *colastră/corastă/coraslă*, *conrupe/corupe*, *genunchiu/genuchiu*, *monedă/monetă*, *muşchetar/muschetar*, *pusnic/pustnic*, *rosmarin/rozmarin* – opoziţia *s/z* nu era în acest caz doar o convenţie ortografică, n.m., A.C. –, *tigvă/tidvă*, *udmă/uimă*, *vestmânt/veşmânt*.

3. în morfologie: *ciorchin/ciorchină*, *conclav/conclavă*, *idiom/idiomă*, *sistem/sistemă*, *tureac/tureatcă*, *tranşeu/tranşee*, *bărăci/barăci/barace*, *buruieni/buruiene*, *căpcane/capcane/capcăni*, *căzărmi/cazărmi/cazarme*, *ciocolate/ciocolăţi*, *logici/logice*, *retorici/retorice*, *monede/monezi*, *opcine/opcini* – aşadar, forma *obcine* nu exista ca opţiune, n.m., A.C. –, *Paşte/Paşti*, *plăpămi/plăpumi/plapume/plapome*, *salate/sălăţi*, *termene/termini*, *brâie/brâuri*, *frâie/frâuri*, *giuvaiere/giuvaeruri* – forma *giuvaere* nu exista ca opţiune –, *obiceie/obiceiuri*, *ovăzuri/ovese*, *pardesiuri/pardesie*, *piane/pianuri*, *suveniruri/suvenire*, *vremuri/vremi*. Plurale neregulate: *cocori/cocoare*, *mesteceni/mesteacăni*, *şăi/şele*, *grâne/grâie*, *ulii/uli*, *bruşte/brusce/bruşce*, *freşce/fresce* etc. Genitiv-dative şovăitoare: *Bobotezii/Bobotezei*, *ceţei/ceţii*, *rouei/rouăi/rouii*, *nimănui/nimărui*. Conjugare şovăielnică: *apărea/apare*, *precede/preceda*, *referi/refera*, *săp/sap*, *săr/sar*, *azvârlu/asvârl/svârl*, *caţeri/caţări*, *să crape/să crăpe*, *cureţi/curăţi*, *să mişte/să mişce*, *să previe/să prevină*,

BDD-V4921 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

> înainte de toate, să avem o expunere amplă a limbii române, la curent cu ultimele cercetări, *pentru profesori* (subl. aut.). Nu pot cere profesorilor secundari să facă bine gramatică, dacă ei înşişi nu sunt destul de bine lămuriţi asupra ei (Puşcariu 1938: 16).

Am schiţat în rândurile de mai sus câteva dintre dificultăţile care marcau peisajul lingvistic românesc al sfârşitului de secol XIX şi începutului de secol XX, pentru a ajunge la întrebarea esenţială: cum ar trebui să procedeze un editor ca să producă o bună ediţie a unor materiale cu autori multipli, elaborate în condiţiile descrise anterior? Răspunsul depinde fundamental de filosofia editării. Ce este editorul de manuscrise vechi? Este el un autor secund, un fel de instanţă supraordonată autorului prim (al manuscrisului), menită să corecteze ori să perfecţioneze discursului celui dintâi? Sau este un soi de „traducător", un intermediar între publicul contemporan şi manuscrisul care, aparţinând unor timpuri revolute, are nevoie de o „traducere" în limba de astăzi? Nu ne regăsim în niciuna dintre ipostazele acestea. Mai degrabă, editorul ni se pare a fi un (prim) cititor sau unul care a avut acces direct la textul manuscris şi face oficiul de a-l trece mai departe celor care nu au putut sau nu vor putea avea acest privilegiu. Editorul este primul (sau nici măcar primul) dintr-un şir de utilizatori ai textului, lectura lui fiind, însă, ca şi a fiecăruia dintre succesorii săi, doar una dintre variante. Cum înţelegerea se naşte la punctul de întâlnire între obiectul propriu-zis şi percepţia asupra sa, lectura unică, *lectura corectă*, ni se pare un concept utopic; este evident că, dacă altcineva ar edita acelaşi text manuscris, ar face-o altfel decât noi – care dintre lecturi ar fi atunci cea „corectă"? Editorul, mai mult decât toţi ceilalţi cititori, are datoria de a fi permanent conştient de limitele propriei lecturi.

Cele afirmate oglindesc o alegere fundamentală între a închide sau a deschide ciclul transformărilor unui text. Perspectiva editorului poate fi cea de a duce la bun sfârşit munca autorului prin realizarea unei ediţii definitive şi de a încheia astfel, cel puţin în intenţie, cercul evolutiv al formelor respectivului text, sau, dimpotrivă, cea de a reactiva discursul manuscris, de a-l reda circuitului filologic, deschizându-l către un viitor imprevizibil şi oferindu-l publicului nu ca pe un produs finit, ci ca pe un fapt de cultură *in the making*, în devenire. Înclinăm către această ultimă perspectivă.

Cum se vor putea reflecta aceste principii în practica editării răspunsurilor la *Chestionarul lingvistic* hasdean? Pe de o parte, considerăm că unificarea[9]

să plouă/să ploaie, să revie/să revină, sughit/sughiț, ţin/ţiu, trimit/trimet; consacru/consacrez, înfuriu/înfuriez, prad/prăd/prădez, turb/turbez, strâmb/strâmbez, forme unanim acceptate: *desfătez, intoxichez, surexcitez*.

4. în derivarea cu sufixe: *contrar/contrariu, obligator/obligatoriu, păstaie/păstare* (Sadoveanu), *tăiş/tăiuş, tăvălug/tăvăluc, toporişte/toporişcă/toporâşte, vătraiu/vătrar* (vezi Puşcariu 1936: 570–580).

[9] Suntem în deplin acord atât cu opinia lui Liviu Onu că „principiile şi metodele speciale, prin care se concretizează principiile şi metodele generale, sunt dictate de fiecare text în parte. Iar

BDD-V4921 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

forţată a limbii răspunsurilor ar falsifica fizionomia fiecăruia dintre ele – nemaivorbind de faptul că ar reprezenta o încercare dinainte sortită eşecului. După o expresie a lui Xenopol, „au şi cuvintele vârsta lor" (*apud* Ionescu-Gion 1891: 23). Cu atât mai mult au şi textele vârsta lor, iar această trăsătură identitară trebuie să rămână la rândul ei vizibilă şi nefalsificată. Pe de altă parte, a aplica mecanic principiul păstrării tuturor accidentelor lingvistice (prin transcrierea *ad litteram* a textului în cadrul ediţiei) ar fi o decizie filologic nejustificată, deoarece multe forme diferite faţă de ortografia actuală nu redau diferenţe reale de rostire, ci doar etape din evoluţia convenţiilor grafice, iar altele, nu puţine la număr, reprezintă inconsecvenţe[10] sau greşeli de scriere ale respondenţilor. Este necesară, aşadar, o cântărire atentă a fiecărei abateri de la norma limbii literare actuale, spre a le păstra în varianta actualizată a textului pe *toate* cele semnificative, dar *numai* pe acestea. Este necesară, de asemenea, precizarea detaliată a principiilor de editare, iar acolo unde principiile expuse în *Nota asupra ediţiei* nu ar acoperi anumite opţiuni editoriale punctuale, trebuie semnalate în note de subsol modificările faţă de textul manuscris şi motivaţia acestora.

Pentru a fi cu adevărat utilă, mai ales din punct de vedere filologic, o ediţie a răspunsurilor manuscrise la chestionarele hasdeene trebuie să fie – şi merită să fie – una scrupulos ştiinţifică. Acest lucru implică inclusiv conştientizarea până la capăt a relativismului imanent oricărui demers de acest gen: prezentul nostru nu este punctul *terminus* al lexicologiei şi al criticii de text, deci nici varianta de astăzi a ediţiei nu trebuie privită ca *nec plus ultra*; în viitor, filologul trebuie să se poată raporta la forma originală a textelor, aşa cum am făcut-o şi noi, ca să îşi poată elabora propria lectură. Faptul că nu vizăm un „text definitiv", ci mai degrabă o *variantă* actualizată a textului manuscris, reflectă poziţia noastră referitoare la normele de transcriere şi editare: ele au un caracter nedefinitiv, condiţionat istoriceşte şi ideologic, deci convenţional. Limba care nouă astăzi ne apare ca vetustă (limba manuscriselor) era, pe vremea lui Hasdeu, norma academică de modernizare lingvistică. Simpla deducţie logică este în măsură să ne oblige să considerăm că şi forma actuală a limbii, care ne apare nouă drept literară, coerentă şi corectă, va părea vetustă peste doar câteva zeci de ani, iar o ediţie „definitivă" n-ar fi decât tot o ediţie care va trebui revizuită.

Orice stabilire de text depinde în primul rând de lecţiunile editorului. Diferiţi editori pot oferi lecţiuni diferite ale unor cuvinte sau pasaje dificile (fie greu lizibile, fie alterate din punct de vedere grafic de către unii respondenţi

ediţiile de texte şi investigaţiile de critică textuală trebuie să se întemeieze, în primul rând, tocmai pe aceste elemente specifice" (Onu 1973: 20), cât şi cu practica sa editorială: „Nu ne-am permis să intervenim în text, în sensul uniformizării trăsăturilor sale lingvistice dialectale, al literarizării sau al modernizării" (*ibidem*: 33).

[10] Situaţia este semnalată şi de Lia Stoica Vasilescu, în scurta sa *Notă asupra ediţiei*: „scrierea etimologică a fost interpretată personal şi cel mai adesea cu inconsecvenţă de acelaşi culegător şi în aceeaşi poveste" (Vasilescu 2000: XV).

BDD-V4921 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

care nu găseau transcrierea potrivită pentru forma orală a unor cuvinte, fie chiar ilogice ca formulare). Dar unele diferenţe între ediţii şi textul manuscris survin şi nemotivat. Cercetând ediţiile existente, am constatat erori de lecţiune chiar şi în cazul unor sintagme care nu pun probleme de descifrare – de regulă, erori datorate insuficientei familiarizări grafologice a editorului cu textele[11]. Or, tocmai aici intervine cea mai mare dificultate: manuscrisele ca atare (originalele pe hârtie) sunt deja foarte deteriorate şi putem prevedea că vor deveni fizic inutilizabile peste câteva decenii. De altfel, unele dintre volumele cu răspunsuri la *Chestionarul lingvistic* au fost deja retrase de la lectură de către custozii lor de la Biblioteca Academiei Române, fiind într-o stare prea proastă[12]. Aşadar, nu trebuie pierdut din vedere faptul că, peste un timp din păcate scurt, răspunsurile la *Chestionarul lingvistic* vor fi accesibile cititorului doar în format electronic[13] sau în ediţia integrală la care ne referim. De aceea, înclinăm spre soluţia de a acorda atenţie sporită formei din manuscris a cuvintelor, cu imensa lor variabilitate[14]. Ne propunem să transcriem textele pe două coloane: în

[11] Onestitatea editorului care semnalează lecţiunile incerte este de apreciat, spre deosebire de falsa siguranţă din ediţiile în care nu apare niciun „semn de întrebare" în privinţa stabilirii textului. Lia Stoica Vasilescu, de pildă, mărturisea „diferite greutăţi, de la nesiguranţa lecturii (marcată prin ?), până la nedescifrarea cuvântului" (*ibidem*).

[12] După cum arătam în precedentul nostru articol consacrat acestui subiect, „contemporane cu ultimii ani de creaţie ai lui Eminescu, manuscrisele *Chestionarului lingvistic* poartă deja povara unei deteriorări fizice înaintate. Scrise cu peniţa şi cu diferite cerneluri pe diverse calităţi de hârtie, de la cea poroasă, până la foiţa de tip pergament, în cele mai diverse formate, de la caiete mai mici decât formatul A5, până la foi mari mari decât A4, împăturite în fel şi chip, răspunsurile expediate prin poştă de învăţători, profesori, preoţi şi alţi intelectuali din mediul rural sunt legate în 19 volume de format mare. Unele au o parte din scris abia lizibil din cauza cotorului strâns legat, care a cauzat, în timpul celor 130 de ani, rupturi, dintre care unele sunt adevărate «crevase» ce fac inutilizabil volumul. Dacă adăugăm decolorarea cernelii, acţiunea microorganismelor care creează zone afectate de mucegai, tasarea mecanică a hârtiei sub propria greutate şi alţi factori de uzură, se conturează o imagine a unei «bătrâneţi» fizice alarmante a manuscriselor. *Încă* mai putem spune că avem la dispoziţie aceste valoroase surse pe care, la nevoie, omul de ştiinţă le poate consulta în original; dar într-un viitor nu prea îndepărtat, cedând tăcut, venerabilele volume vor deveni simple obiecte inerte, care nu vor mai putea «vorbi» nimănui. Faptul că facem sau nu eforturi în vederea recuperării conţinutului lor, cum au făcut în anii '60 Muşlea şi Bîrlea, reprezintă o alegere (practică!) între a le revitaliza sau a le lăsa să moară" (Cambose, *op. cit.*: 375).

[13] „Revitalizarea reală a manuscriselor presupune introducerea lor în circuitul ştiinţific liber. Or, acest obiectiv cere un format virtual, nelimitat reproductibil, care să poată fi accesat de oricine, oricând. Adică un format electronic cu acces deschis" (*ibidem*: 376).

[14] Sextil Puşcariu nota, cu privire la variabilitatea lingvistică a românei: „în stadiul actual al civilizaţiei, în care totul tinde spre standardizare, când toate limbile popoarelor apusene apar organizate, graiul nostru are încă aspectul pitoresc al unei păduri pe care grădinarul-gramatic n-a schimbat-o încă într-un parc. […] Pot afirma fără exagerare că tot al zecelea cuvânt al limbii noastre pune o problemă ortografică, ortoepică sau gramaticală" (Puşcariu 1936: 567, 568). Lingvistul clujean făcea constatarea generală că „fonologia noastră nu se deosebeşte de fonologia altor limbi numai prin rezultatele fonice ajunse şi prin cauzele care le-au produs, ci şi prin *felul cum s-a comportat colectivitatea la cristalizarea legilor fonologice.* […] *Important pentru fonologia română e faptul că există foarte multe variante de rostire care nu sunt*

BDD-V4921 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

prima, *tale quale* (inclusiv cu diacriticele din manuscris, care erau parte a unui stadiu interesant al limbii – scrierea românească veche –, fiind foarte utile pentru distincţii morfologice pe care astăzi nu le mai putem reda grafic[15]), iar în a doua coloană, într-o variantă actualizată din punct de vedere lingvistic. Cu privire la acest (relativ) dublaj şi la utilitatea lui, o incursiune în epoca lui Hasdeu – *mutatis mutandis* – ar fi, credem, utilă. Cum se proceda atunci pentru transcrierea şi actualizarea textelor mai vechi?

În 1877, comisia academică de revizuire a dicţionarului limbii române, formată din Hasdeu, Odobescu, Bariţ, Sion şi P.S. Aurelian, întocmea o „tabelă de corespondenţe" pentru transcrierea cu litere latine a caracterelor chirilice din tipăriturile şi manuscrisele româneşti vechi. S-a atribuit fiecărui membru sarcina realizării unei ediţii critice a unui text vechi românesc. Hasdeu s-a angajat la editarea *Psaltirii* lui Coresi (1577), „cu textul românesc reprodus în chirilice, cu transcripţiune în litere latine, cu notele filologice cari vor fi necesarii, cu un studiu preliminariu asupra acestei cărţi şi cu un glosariu al limbei lui Coresi" (*apud* Ursu 1966: 5). Deci comisia îşi propunea de la bun început să dubleze textele, editându-le atât cu caractere chirilice, cât şi în transcriere cu alfabetul latin „modern". Hasdeu a încercat să se folosească de această comandă pentru a realiza o lucrare de un mai mare interes filologic decât cel prevăzut de comisie: „reproducerea fotografică a textului original […] şi transcrierea lui pe contrapagină, cu diferite note şi versiuni de texturi comparative" (Ursu 1966: 5–6). Neprimind finanţarea pentru a-şi putea realiza ediţia la nivelul ştiinţific dorit, el a demisionat în 1879 din comisia de revizie a Dicţionarului şi a anunţat abandonarea *Psaltirii* coresiene. Academia nu i-a acceptat demisia. Au urmat discuţii şi negocieri. Cel care l-a sprijinit cel mai mult a fost Odobescu. În 1881 a apărut volumul I al ediţiei, cu textul chirilic tipărit în partea de sus a paginii şi cu transcrierea cu litere latine în josul paginii, însoţit şi de reproducerea primelor zeci de pagini pe care Hasdeu reuşise să le fotografieze. Aşadar, textul nu era doar „dublat", ci chiar „triplat", în interesul acurateţei filologice. Proiectul lui Hasdeu se opreşte aici. Dar, în 1889, după zece ani de acumulări ştiinţifice în filologia românească, Ion Bianu va face ediţia critică a *Psaltirii Şcheiene* exact *în maniera şi la standardele imaginate de Hasdeu*: cu facsimilarea originalului şi transcrierea pe contrapagină a textului chirilic cu litere latine. Spiritul vizionar al lui Hasdeu îi depăşea pe mulţi dintre cei mai luminaţi

supărătoare şi pe care spiritul de disciplină şi de organizare al limbii nu caută să le elimine decât într-o măsură redusă (subl. aut.)" (Puşcariu 1940: 363).

[15] „Distincţia ce se făcea între *i* şi *u* plenison şi *ĭ* şi *ŭ* semivocalic, precum şi scrierea diftongilor *ea* şi *oa* cu *é* şi *ó* ne dădea mijlocul de a distinge în scris, ca şi în vremea alfabetului chirilic, diftongii de grupurile vocalice repartizate pe două silabe. Tot prin *ĭ* se însemna *i* final afonizat, putându-se deosebi de cel obişnuit (*afli*, dar *şcolĭ*, *pomĭ*). Părăsirea acestui mod de a scrie, din motive de ordin estetic, spre a se evita prea multe semne diacritice deasupra şi dedesubtul literelor, a făcut ca ortografia noastră actuală să cuprindă unele lipsuri însemnate" (Puşcariu 1940: 97).

BDD-V4921 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

contemporani, care au avut nevoie de ceva timp pentru a se obişnui cu nivelul propus şi pentru a constata justeţea abordării şi rigoarea ştiinţifică a ideilor sale, dar care au sfârşit prin a-i da dreptate.

Suntem obligaţi să ne întrebăm de ce ţinea atât de mult Hasdeu să redea în ediţia *Psaltirii* coresiene textul original în facsimil, dacă tot îl transcria şi cu chirilice? Doar ca să demonstreze colegilor de breaslă că el a transcris corect? În niciun caz. Dimpotrivă: „talentul lui de cercetător" (aprecierea îi aparţine lui Sextil Puşcariu) îl îndemna *să perpetueze* şi *forma primă*, manuscrisă, a textului, spre a o pune la dispoziţia altor filologi.

Cum am putea noi, după mai mult de un secol, cu actualele înlesniri tehnice şi ştiind că manuscrisele originale vor dispărea fizic, să le înlocuim pe acestea printr-o variantă de lectură unică (fatalmente reductivă)? Dacă am publica un unic text (al *nostru*, din perspectiva *noastră*) pe care să-l proclamăm ediţie definitivă, fără să ne gândim că altcineva, din viitorul mai apropiat sau mai îndepărtat – sau, de ce nu, chiar din prezent –, ar putea stabili *altfel* textul, am comite un act de autosuficienţă editorială. Considerăm că privilegiul accesului la textul manuscris, pe care l-am avut noi, trebuie transferat în măsura posibilităţilor şi altor cercetători. Din acest motiv, efortul de a digitaliza[16] imaginile filelor manuscrise, concomitent cu transcrierea *verbatim* a textelor merită, credem, făcut – paralel cu obişnuita actualizare de text pe care o implică orice ediţie.

Date fiind condiţiile fizico-grafice în care se prezintă manuscrisele, există locuri unde lecţiunile sunt imposibile sau incerte, fapt care va fi semnalat de noi prin note de subsol. Tot în note se vor argumenta, acolo unde va fi cazul, opţiunile de transcriere şi/sau de actualizare a textului şi criteriile avute în vedere de editor; unele variante lexicale sau fenomene lingvistice mai speciale vor fi, de asemenea, glosate în note. Cu toate acestea, o serie de modificări tacite sunt inevitabile – ne referim în primul rând la punctuaţie, unde intervenţiile editorului sunt numeroase, practic refăcând din punct de vedere semantic demersul logic al fiecăruia dintre respondenţi.

Cu menţiunea că argumentele desfăşurate în paginile de faţă nu sunt concluzii, ci premise ale deciziilor editoriale finale, care se află actualmente într-un stadiu pe care l-am putea desemna cel mai bine prin cuvântul englezesc *pondering*, încheiem prin a spune că ne propunem să elaborăm patru sau mai multe volume consistente, urmând ca fiecare dintre ele să se publice imediat ce va fi terminat, ca să intre cât mai grabnic în circuitul cultural general şi academic. Ediţia integrală a manuscriselor *Chestionarului lingvistic* Hasdeu reprezintă o restituire imperativ necesară şi va fi, sperăm, un instrument de lucru ofertant pentru diferiţi specialişti din domeniile umaniste.

[16] Arhivele electronice au beneficiile, dar şi riscurile cunoscute. Accesul nu este nelimitat, ci depinde de administratorul arhivei, iar suporturile de stocare trebuie înlocuite din timp în timp. Din păcate, la fel ca o arhivă clasică, o arhivă electronică se poate distruge în timp.

BDD-V4921 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

Bibliografie

Brâncuş 1972–1976: B. Petriceicu-Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicţionarul limbei istorice şi poporane a românilor*, ediţie îngrijită şi studiu introductiv de Grigore Brâncuş, 3 vol., Bucureşti, Editura Minerva.

Brâncuş 2004: Grigore Brâncuş, *Istoria cuvintelor. Unitate de limbă şi cultură românească*, Bucureşti, Editura Fundaţiei *România de Mâine*.

Cambose 2015: Astrid Cambose, *„Viitorul trecutului". Revitalizarea arhivelor de manuscrise cu ajutorul tehnicii actuale (xerocopiere, fotografiere, facsimilare, digitalizare). Studiu de caz*, în Ileana Benga (coord.), *Naşterea documentului de folk-lore. Răspântii metodologice*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2015, p. 371–377.

Caracostea, Bîrlea 1971: Dumitru Caracostea, Ovidiu Bîrlea, *Problemele tipologiei folclorice*, Bucureşti, Ediura Minerva.

Cuceu, Cuceu 2013: Ion Cuceu, Maria Cuceu, *Repertorizarea tipologică a folclorului din răspunsurile la Chestionarele lui B.P. Hasdeu*, în „Philologica Jassyensia", An IX, Nr. 2 (18), p. 41–50.

Fochi 1976: Adrian Fochi, *Datini şi eresuri populare de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Răspunsurile la chestionarele lui Nicolae Densuşianu*, Bucureşti, Editura Minerva.

Gheţie 1978: Ion Gheţie, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică*, Bucureşti, Editura ştiinţifică şi enciclopedică.

Hasdeu 1886–1898: B.P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicţionarul limbei istorice şi poporane a românilor*, 4 vol., Bucureşti, Stabilimentul grafic Socec & Teclu.

Ionescu-Gion 1891: G.I. Ionescu-Gion, *Cum vorbim*, Bucureşti, Tipografia Românul.

Muşlea 2005: Ion Muşlea, *Arhiva de Folclor a Academiei Române: studii, memorii ale întemeierii, rapoarte de activitate, chestionare 1930–1948*, ediţie critică, note, cronologie, comentarii şi bibliografie de Ion Cuceu şi Maria Cuceu, prefaţă de Ion Cuceu, Cluj-Napoca, Editura Fundaţiei pentru Studii Europene.

Muşlea, Bîrlea 1970: Ion Muşlea, Ovidiu Bîrlea, *Tipologia folclorului. Din răspunsurile la* ***Chestionarele*** *lui B.P. Hasdeu*, Bucureşti, Editura Minerva.

Muşlea, Bîrlea 2010: Ion Muşlea, Ovidiu Bîrlea, *Tipologia folclorului. Din răspunsurile la* ***Chestionarele*** *lui B.P. Hasdeu*, cu un cuvânt-înainte de Ion Taloş, ediţia a doua revăzută şi întregită de Ioan I. Muşlea, Bucureşti, Editura Academiei Române.

Onu 1973: Liviu Onu, *Critica textuală şi editarea literaturii române vechi. Cu aplicaţii la cronicarii moldoveni*, Bucureşti, Editura Minerva.

Oprişan 2000: Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Soarele şi Luna. Folclor tradiţional în versuri*, ediţie critică, prefaţă, note, comentarii, variante, addenda şi indici de I. Oprişan, Bucureşti, Editura Saeculum I.O.

Popilian 1876: Dem. J. Popilianu, *Principie pentru scrierea şi pronuntiarea limbei române*, Craiova, Tipografia Naţională.

Puşcariu 1932: Sextil Puşcariu, *B.P. Hasdeu ca linguist*, în „Academia Română. Memoriile Secţiunii Literare", seria III, tomul 6.

Puşcariu 1936: Sextil Puşcariu, *Rostiri şi forme şovăitoare*, în „Revista Fundaţiilor Regale", anul III, numărul 9, p. 566–582.

Puşcariu 1940: Sextil Puşcariu, *Limba română*, vol. I, *Privire generală*, Bucureşti, Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II".

Vasilescu 2000: B.P. Hasdeu, *Basme populare româneşti*, ediţie îngrijită de Lia Stoica Vasilescu, prefaţă de Ovidiu Bârlea, Bucureşti, Editura Grai şi Suflet – Cultura naţională.

BDD-V4921 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

Ursu 1966: N.A. Ursu, *Contribuţia Academiei Române în domeniul editării critice a textelor vechi româneşti*, extras din „Limba română", anul XV, nr. 5, Bucureşti, Editura Academiei RSR.

Unpublished Archives:
the Answers to B.P. Hasdeu's *Linguistic Questionnary*

One of the most important archive of 19th century Romanian manuscripts, concerning folk culture and psychology, history of Romanian linguistics and other main scholarly issues presented to B.P. Hasdeu as answers to his *Linguistic Questionnary* dated 1884 lays still partially published (in selective editions). There are 19 large manuscripts, containing about 8500 handwritten pages, delivered by hundreds of different authors from all over the country. Various philological difficulties arise from such diversity. Nevertheless, it makes the whole all the more relevant from the standpoint of numerous cultural branches possibly interested in this manifold offer. We have started a long-time project of digitalizing, editing and publishing that archive as a whole, given the fact that the physical state of the manuscripts (which exist in but one copy each) has been severely damaged by the 130 years that have passed by since their outcoming. The present article provides a number of examples to illustrate the unsettled general image of Romanian use of Latin alphabet instead of Cyrillic letters in late 19th century. It also deals with matters of theory such as: textual criticism, an editor's responsibility in establishing a text, his part in preserving old texts or the limitations and dangers of replacing old texts by some altered (new) versions which pretend to be their accurate equivalents. Comparing Hasdeu's views as a forefather of Romanian linguistics to our nowadays editorial practice, we try to shape our project in the best possible way mainly with regard to the future access and the future use of our edition of the manuscripts. This article represents a departure point and, therefore, counts as an intermediate stage in the development of the given topic.

BDD-V4921 © 2018 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)